

PÉTER LÁSZLÓ

Közép-Európa visszavetítése a múltba

„Közép-Európa kísértete járja be a »létező szocializmus« országait. Prágától Budapestig, Varsótól Zágrábig Közép-Európa újrafelfedezése a Szolidaritást követő korszak jelentős intellektuális és politikai irányzatait tükrözi (erős visszhangot keltve Bécsben és Berlinben is).”¹ Amint Jacques Rupnik 1988-ban leírt és sokszor idézett megfigyelése is rámutat: „Közép-Európa” meglehetősen sajátos jelenség, melynek létezését nem szabad kérdőjelek nélkül hagyni, illetve biztosra venni. A szó erősen érzelmi töltésű; „Egy közép-európainak nem kell, másnak pedig nem lehet elmagyarázni, hogy mi Közép-Európa”, állapította meg éles szemmel Emil Brix.² Közép-Európa ebben az értelemben bizonyosan nem egy természetes földrajzi egység; átfedést tartalmaz Kelet-Európával, amelyet a jelek szerint szintén nem könnyű definiálni.³ De mi okozza a nehézséget? Európának kell hogy legyen egy közepe valahol.⁴ Múlt nyáron Rahó (Rahov) határában elhaladtam egy emlékoszlop mellett, amely – felirata szerint – Európa középpontját jelöli. (Mások északabbra, a litván határ közelébe teszik Európa középpontját.) Nem firtatom, hogy az oszlop igazat szőle vagy nem. A lényeg az, hogy Rahó inkább Ukrajnában (a korábbi Szovjetunióban) van, mintsem azon országok bármelyikében, amelyben Rupnik kísértete az 1980-as években feltűnt. Az évek során az európai kontinens annyi különféle országcsoportját mondták Közép-Európának, hogy a földrajzi tényekből kiindulva aligha lehet jelentését megmagyarázni. Timothy Garton Ash szavaival: Közép-Európa „nem olyan térség, mint mondjuk Közép-Amerika, amelynek határai a térképen berajzolhatók. Közép-Európa szellemi, lelki birodalom.”⁵ Ez így talán túlzás, hiszen a „Közép-Európa” és „Kelet-Közép-Európa” szavak a köznyelvben gyakran használatosak denotatív módon.⁶ A kifejezéseket mintegy a távirati nyelvből áttemelt rövidítéseként használják a Franciaország és Oroszország közé eső terület egyes országainak megjelölésére, s így azok nem szolgálják a mögöttes értelem tudományos elemzését, legfeljebb politikai célokat. A denotatív meghatározások általában nem jelentenek problémát, és itt különösebben nem is szeretnék velük foglalkozni. El-

sősorban arra szeretnék rávilágítani, hogy mivé lett „Közép-Európa” az értelmiségiek és a politikai kommentátorok szóhasználatában.

Egy kísértet vagy jelenés inkább az elképzelt világhoz tartozik, mint a valósághoz, ezért aztán ismert tényekre való hivatkozással nem is definiálható. „Közép-Európa” mindig a képzelet birodalmából került elő. Valahányszor az elmúlt százötven évben kidugta hivalkodó ábrázatát a politikai mellvéd mögül (a Balkántól és Kelet-Európától eltérően róla egyöntetűen azt tartják, hogy kívánatos tulajdonságokkal rendelkezik), „Közép-Európa” mindig a képzelet birodalmából került elő.⁷ Mérsékelt formájában kulturális affinitásokat igyekszik alátámasztani, avagy azt a mentális beállítódást, amely az Oroszországtól nyugatra fekvő országok értelmiségét jellemzi, sajátos kulturális identitást ruház rájuk, és megkülönbözteti őket az autokratikus keleti ortodox Oroszországtól. Ennek hangoztatása gyakran szolgált radikális politikai aspirációk vagy álmok alátámasztására. „Közép-Európa” ugyanis alapvetően olyan látónoki konstrukciók és specifikus tervek katalizátora, amelyek célja, hogy (valahol Franciaország és Oroszország között) szorosan együttműködő, sőt egymással konföderációra lépő független államok valamilyen együttese létesüljön, amely a régió politikai értelemben vett hivatalos elismerést szerez. „Közép-Európa” mint eszme (s nem csupán mint bizonyos országokra kiterjedő gyűjtőnév) mindig preskriptív értelmű volt; valami olyasmire utal, ami még megteremtésre vár. Valahányszor ez az eszme felbukkant, „Közép-Európa” magában foglalta egy bizonyos állapot – az éppen fennálló európai helyzet – elutasítását, és összekapcsolódott egy új európai rend megteremtésének képzetével. A közép-európai eszmének az 1848-as forradalmak, az első világháború és a Szovjetunió 1980-as évekbeli hanyatlása adták a keretet. Vegyük szemügyre röviden mindegyiket.

Közép-Európa *Mitteleuropa* néven a frankfurti parlament elméleti politikai napirendjén tűnt fel az 1848-as forradalmak idején.⁸ A német egység *grossdeutsch* – Poroszországot és Ausztriát óriási ívben felölelő – koncepciója egészült ki egy olyan ter-

Forrás: Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok, Budapest, 1987

vezettel, mely szerint az új, egységes Németország a „történelmi” nemzetek: Lengyelország, Magyarország és Olaszország baráti szatellitállamaival venné körül magát. A következő lépésben felmerülő súlyos dilemmát azonban sohasem sikerült megoldani: Németország köztársaság legyen-e (a baloldal álláspontja), amelybe Poroszország és Ausztria (a maga német ajkú területeivel) beolvad, avagy konföderáció legyen, amely porosz vezetés alatt foglalja magában az egész Osztrák Monarchiát (Radowitz-terv), vagy kössék a kisebb nemzetiségeket szorosan az egységes Németországhoz, ahogyan azt a frankfurti parlament tiroli képviselője, Johann Ritter von Perthaler javasolta?⁹ Amikor 1849-ben a koronás uralkodók hatalmát a kontinens keleti felén restaurálták, mindegyik terv füstbe ment.

Miután Ausztria 1867-től Ausztria–Magyarország formájában tovább őrizte nagyhatalmi státusát, 1871-ben pedig megszületett a Német Birodalom, „Közép-Európa” közel fél évszázadra feleslegessé vált. A politikai törekvések középpontjában inkább független nemzetállamok, mintsem egy nemzetek fölötti Közép-Európa megteremtése állt.¹⁰ De a gondolat visszatért, ezúttal egy, az első világháború idején megfo-

galmazott sajátos terv alakjában. Friedrich Naumann *Mittleuropa* című könyvének (1915) háttérül a központi hatalmak 1914–15-ös sikeres hadműveletei, valamint Németország politikai vezetőinek európai hegemoniára törekvő tervei szolgáltak. Naumann szerint „egyre szorosabb egységben állnak azok a nemzetek, amelyek nem tartoznak sem a nyugati angol-francia szövetséghez, sem az Orosz Birodalomhoz... értekezésem tárgya közelebről”, írta Naumann, „a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia összeforrasztása...”¹¹ A terv az volt, hogy a két birodalom lépjen vámunióra, és haderejét integrálja egy új közép-európai unió keretében, melyhez egy újjáélesztett Lengyelország¹² és más államok is csatlakozhatnának. „Mittleuropa” a németek vezető szerepét szilárdította volna meg a régióban, megvalósítása a központi hatalmak győzelme révén lett volna csak lehetséges. 1918-as vereségük néhány évre véget vetett a német expanzionizmus nagyra törő céljainak.

Miután a Habsburgok és az orosz cárok soknemzetiségű birodalma összeomlott, és helyükön kisebb független államok jöttek létre, hatalmi vákuum keletkezett Németország és Szovjet-Oroszország között, így szükség támadt valamilyen rövid gyűjtőnévre. Eb-

ből a szükségből születtek az olyan terminusok, mint „Kelet-Európa”, „Közép-Európa”, „Kelet-Közép-Európa” és „Közép-Kelet-Európa” aszerint, hogy használjuk milyen politikai perspektívából szemlélte Európa ezen területeit. A *New Europe* című rendkívül befolyásos hetilap, amelyet R. W. Seton-Watson indított el T. G. Masaryk segítségével 1916 októberében, a „nemzetiségi elven alapuló európai újjáépítés” célkitűzésének toborzóhelyévé vált.¹³ A hetilapot sokan kapcsolják össze a „közép-európai” gondolattal. Ez azonban helytelen, hiszen szerkesztője szerint a folyóirat „válaszunk a pángermán »Közép-Európa« és »Berlin-Bagdad«¹⁴ tervekre”.¹⁵ A lap regionális referenciapontjai ezen Új Európa „kisnemzetei” voltak. Nyilvánvaló, hogy a háború után létrehozott új európai politikai rend abban az ideológiai beállítottságban gyökerezett, amely ellenségesen tekintett minden Közép-Európa

tekintettek.¹⁷ A „Közép-Európa” címkét aggatták rá azokra a különböző nemzetek fölötti föderalisztikus tervekre is, amelyeket a francia és brit kormányberkekben dolgoztak ki a német és/vagy szovjet befolyás gyengítése céljából.

Úgy tűnt, hogy Németország második világháborús veresége után az alaposan felkavart terminológiai kérdés nyugvópontra kerül. Megtörtént Európa felosztása – melyet vitatható módon a nagyhatalmak hírhedt „százalékos megállapodásainak” és az 1945. februári jaltai konferenciának tulajdonítanak¹⁸ –, egyik oldalon ott álltak a liberális demokráciák, a másikon a szovjet uralom alatt álló népi demokráciák, s közbül leereszkedett a vasfüggöny: a történelem során először jött létre egyértelmű politikai határ Európa „nyugati” és „keleti” fele között. A megosztás nem csupán politikai természetű volt. A főleg mezőgazda-

A potsdami konferencia résztvevői a kerek

elképzelésre.¹⁶ A versailles-i békeszerződések nem segítették elő megállapodott geopolitikai terminológia kialakulását. A két háború közötti években, amikor a kontinens keleti felére az erőteljes nemzeti rivalizálás nyomta rá a bélyegét, a „középső” és „keleti” jelzők használatában csak egyetlen következetesség mutatkozott, hogy a beszélő a saját nemzetére szívesebben alkalmazta az előbbit. Bécsben állt szomszédságban lenni a „nyugati” Európával, amelyet a felvilágosodás óta széles körben az európai civilizáció melegágyának

sági jellegű és szegény Kelet-Európa társadalma már a kommunista hatalomátvétel előtt különbözött erősen iparosodott és gazdagabb nyugati szomszédaitól. A társadalomtörténészek már régen felismerték, hogy az Elba–Saale–Lajta-vonal a kontinens két felének társadalomfejlődésében mutatkozó strukturális különbségek határvonala is; a strukturális vonások az Elbától keletre még segítettek is a kommunista hatalomátvételt. Az 1950-es években a hasadékok gyorsan tovább szélesedtek. A szovjet csatlósok politikai és gazdasá-

gi elszigetelődése – miután példátlan módon rájuk kényszerítettek egy idegen társadalmi rendszert – kiélezte a kontrasztot a prosperáló Nyugat látványos gazdasági fejlődése és a Kelet gazdasági stagnálása között. A „modernizáció” elméletének divatos perspektívájából a csatlósokat Nyugaton úgy tekintették, mint a világ számos „elmaradott” régiójának egyikét. Még tíz évvel a kommunizmus összeomlása után is megdöbbentő szakadék tátong Európa két felének GDP-adatai között, bár a keleti térfél nyugati pereme észrevehetően jobb gazdasági helyzetben van, mint a többi rész.

Ennek ellenére a Közép-Európa terminus még az 1950-es években sem kopott ki a használatból. Cseh, magyar és más politikai emigránsok csakúgy, mint egyes nyugati tudósok nem szüntek meg hangoztatni, hogy az egyöntetűnek látszó sztálinista politikai kényszerzubonyon belül megőrződött egyfajta közép-európai kulturális identitás (amely észrevehetően különbözik akár az orosz, akár a délkelet-európai identitástól).¹⁹ A lengyel politikai földindulás, az 1956-os magyar forradalom és az 1968-as Prágai Tavasz nyomán a nyugati politikusok és kommentátorok megértették, hogy a csehek, magyarok és lengyelek aligha nyugodnak bele hosszabb távon szovjet csatlós helyzetükbe. Sokuk veszélyzónának tekintette „Közép-Európát”.²⁰ Sőt néhány csatlós ország is utalásokat kezdett tenni Közép-Európára.²¹ A Szovjetunió képtelen volt kelet-európai birodalmát koherens régióvá egyesíteni, s amikor elkezdődött – mint utóbb kiderült – halálos krízise, Közép-Európa eszméje elemi erővel tért vissza. Azóta teljes világossággal láthatóvá vált az eszme örökké változó, próteuszi jellege. Lonnie R. Johnson, akinek nemrég jelent meg Közép-Európát és történelmét tárgyaló könyve, arról ír, hogy az 1980-as évek elején legalább három különböző irányzat fejlődött ki.²² Először: a nyugatnémet baloldali környezetvédő-pacifista mozgalom egy „harmadik utat” vélt meglátni a kapitalizmus és a kommunizmus között. Úgy érveltek, hogy Közép-Európa a két szembenálló társadalmi rendszer konvergenciája révén jöhet-

Hruscsov és Kennedy a bécsi találkozón 1961-ben

ne létre. Közép-Európa felélesztésnek másik forrása a semleges Ausztria lett. Ez az el nem kötelezett ország bízott benne, hogy a regionális együttműködés előmozdításával a vasfüggöny dacára is közvetíteni tud a két rivális blokk között. A közös alpesi–adriai problémák megoldására Ausztria és Olaszország létrehozott egy „munkacsoportot”, amelyben három osztrák tartomány, Észak-Olaszország, Szlovénia, Horvátország és Nyugat-Magyarország vett részt, s amelyhez később Csehszlovákia és Lengyelország is csatlakozott. E kis gyakorlati lépés mögött ott álltak a Habsburg Mitteleuropa emlékei, a környezetvédelmi aggodalmak és az egykori Monarchia kozmopolita városi csoportjainak kulturális affinitásai. Végül pedig Közép-Európát állították fókuszba a politikai máskéntgondolkodók, változtatta valóságos csatakiáltássá a kommunista rezsimekkel szemben álló cseh, magyar és lengyel értelmiségi ellenzék.

A három irányzat közül ez utóbbi tett szert poli-

tikai jelentőségre, míg a másik kettő lábjegyzet maradt a modern európai történelemben. A német és osztrák politika (nagyjából azonos okokból) kivonult a „közép-európai” eszméből. Az 1980-as évek végére a történelem túllépett a német baloldali eszméin. A két szembenálló társadalmi rendszer bármiféle „konvergenciája” helyett a kommunista rendszer látványosan összeomlott, és a két Németország újraegyesítése teljes egyértelműséggel Nyugat-Európában történt meg. Azután széthullott a Szovjetunió, ami Ausztriát közvetítő szerepének fokozatos feladására készítette, 1995-ben pedig ez az ország is csatlakozott a „Nyugathoz” mint az Európai Unió teljes jogú tagja.²³ Itt azért maradt némi kétértelműség. 1998-ban, amikor Ausztria lett az EU Miniszteri Tanácsának soros elnöke, s ennek öröme Londonban megrendezték a Közép-Európai Kultúra Fesztiválját,²⁴ Viktor Klima osztrák kancellár erős fenntartásait hangoztatta a „kelet-európai” országok (értsd: Csehország, Magyarország és Szlovénia) uniós felvételével szemben.²⁵

Sztálin, Truman és Churchill a potsdami konferencián, 1945

A közép-európai eszme harmadik ágazata reális politikai hozadékot könyvelhetett el. Közép-Európa e vízióját elsősorban az egykori Habsburg Monarchia országaira és Lengyelországra alapozták cseh és magyar független értelmiségiek és aktivisták (részben emigránsok), majd később mások is. Az elképzelés a Nyugattal, főleg a Béccsel fennálló kapcsolatokra épített, amelyek az 1970-es évek végétől egyre szorosabbá váltak. Lényegét tekintve azonban a kommunista rezsim alatt, hazai körülmények közt megalakult illegá-

lis mozgalmak – mint például a Charta ’77 és a lengyel *underground* – terméke volt. „Közép-Európa” politikai éknek bizonyult, olyan erőnek, amely hozzájárult Európa háború utáni megosztottságának megszüntetéséhez. Milan Kundera a „Közép-Európa tragédiája” című nagy hatású esszéjében (1983) a kontinens középső zónájának országait úgy jellemezte, hogy azok „kultúrájukban nyugatiak maradtak, politikai rendszerük a Kelethez tartozik”.²⁶ A kijelentés forradalmi vonzata első olvasatra talán nem mutatkozik meg, azonban az állítás hordereje abban áll, hogy leszögezte: a közép-európaiak mások, mint az oroszok. A Nyugathoz intézett feliratot, szóvá téve, hogy Európa második világháború utáni megosztása óriási igazságtalanság forrása volt, hiszen a múltban a csehek, magyarok, lengyelek sohasem tartoztak Kelet-Európa-hoz, s hogy újra egyesíteni kell őket a Nyugattal, ahová mindig is tartoztak. Miben áll Közép-Európa? – ez a kérdés egyszerűen delejes témává vált, olyan eszmecserét indítva, melyben a különböző országokban mindaddig el-

szigeteltségben élő tiltott ellenzéki értelmiségiek most a kormányok feje fölött megszólították egymást, és koordinálni kezdték tevékenységüket. Közép-Európa ikonná vált; vigaszt hozott és inspirációt adott az értelmiségieknek. Vegyük például Konrád Györgyöt, aki „Van-e még

álom Közép-Európáról?” című esszéjében (1984)²⁷ Közép-Európát úgy jellemezte, hogy az egy kisebbség „kultúrpolitikai ellenhipotézise” (lévén, hogy a többség a legtöbb országban még mindig tisztán nemzeti fogalmakban gondolkodott). A status quo mesterseges, és ezért ideiglenes. Közép-Európa még nem létezik, de létezhet egy olyan konföderációban, amelyben a nemzeti sokféleséget újra felfedezik és ápolják.

A német vezetést feltételező 1848-as és 1915-ös Mitteleuropa-tervekkel szemben az 1980-as évek Közép-Európa-víziója hangsúlyosan a nemzetek egyenlőségére épült. Ennek következményekép-

pen készség mutatkozott a párbeszédre, a múlt nemzeti konfliktusainak megbeszélésére – igazán nemes gondolat, amely ha gyakorlati kérdésekben nem is hozott egyetértést, a feszültséget nagymértékben oldotta. Az is jellemző volt az új közép-európaiakra, hogy nem mutattak érdeklődést a gazdasági kérdések iránt. Többnyire írók, történészek, filozófusok és ellenzéki aktivisták, nem pedig gazdasági szakemberek közül kerültek ki. Egy velük rokonszenvező kritikai esszében

ges, amihez egyaránt át kell alakítani a Jalta utáni európai renden alapuló belső rendszert és ezen rendszer külkapcsolati aspektusait.

A kommunista rendszer gyors összeomlása Oroszország csatlósállamaiban 1989-ben, Kelet-Németország beolvadása Nyugat-Németországba a következő évben, valamint a keleti blokk felbomlása Közép-Európát ismét a napirendre tűzte. „Azonban a közép-európai kérdés – jegyezte meg Timothy Garton Ash

Az osztrák és a magyar külügyminiszter „bontja a vasfüggönyt” 1989. június 26-án Sopronnál

Timothy Garton Ash közelebbről megvizsgálta az eszméiket.²⁸ Megfigyelése szerint a független értelmiségiek a hatalmat inkább morális, mint nyíltan politikai fogalmakban tárgyalják. Az igazság érdekelte őket, és elutasították az ideológiát. Inkább liberális individualisták, mint kollektivisták voltak, céljuk az emberi és a polgári jogok tiszteletének elismertetése volt. Garton Ash rámutatott, hogy az általa vizsgált három vezető intellektuel, Václav Havel, Konrád György és Adam Michnik mindegyikét a kultúra autonóm szférája és egy újfajta tudat megteremtése foglalkoztatja, a civil társadalom ígérete: „az, ahogyan az emberek magukat a pártállam struktúráin kívül újjászervezik”. Mindhárman a béke emberei, akik nyomatékosan elutasítják az erőszakot. Valódi és tartós béke azonban csak Európa megosztottságának megszüntetésével lehetsé-

– most újfent a »központi« európai kérdésnek ígérkezett.²⁹ Az események váratlan felbolydulása egymásnak ellentmondó trendeket indított el a közép-európai eszmét illetően. Egyrészt a változások elhárították az akadályokat a Németország és Oroszország között létesülő új demokráciák szoros együttműködése elől, másrészt ugyanezek a változások nagyjából elsöpörték a regionális szerveződés vonzerejét. Azok az értelmiségiek, akik évekig csak álmództak a közép-európaiak mind szorosabb együttműködéséről, most a hatalom berkeiben vagy annak közelében találták magukat. *Hic Rhodus, hic salta* – kérlelhette őket tisztelettudóan a kívülálló. Lonnie Johnson könyvében ír azokról a „grandiózus tervekről”, amelyek a regionális együttműködés és konföderációk kapcsán közvetlenül 1989 utóján merültek fel.³⁰ Megfigyelhető volt továbbá

egy finom terminológiai váltás, mintegy melléktermékeként annak, hogy a németek egységesen „a Nyugat” része lettek, az osztrákok pedig mind komolyabb érdeklődést mutattak a teljes jogú európai uniós tagság iránt. Eladdig a „Kelet-Közép-Európa” és „Közép-Európa” kifejezéseket kölcsönösen felcserélhető módon használták. Most a reformországok politikai osztályai

szű alávetettség után a nemzeti szuverenitás vonzása sokkal erősebbnek bizonyult, mint azok a feltételezett gazdasági vagy bármifajta előnyök, amelyeket a „visegrádi országok” vagy mások szervezett együttműködése ígért. Az újságírók hamarosan elkezdtek temetni a közép-európai uniós gondolatát.³¹ Volt persze egy mélyebb ok, ami miatt a közép-európai eszme az

A József körút 1956 október végén

az előbbi ejtették szóhasználatukból, s ezt a változást a nyugati média nagymértékben akceptálta. Az új közép-európaiak, a cseh, szlovák, magyar és lengyel vezetők 1990-ben létrehozták a „visegrádi csoportot”. A nyugat-európai diplomaták is szoros együttműködésre ösztönözték a közép-európaiakat. Ezen igyekezetek azonban nemigen jutottak tovább a deklarációknál, a közös szervezetek nem hoztak szorosabb együttműködést. Az értelmiségiek felébredtek álmukból.

Igaz, hogy ma a szomszédok között jobbak a kapcsolatok, mint voltak sokáig, és ez fontos változás. De amikor a Szovjetunió maga is összeomlott, ami csökkentette a régióban tapasztalható biztonsághiányt (s ezen a volt Jugoszláviában fellobbant tragikus polgárháború sem változtatott igazán), a szoros regionális együttműködés közép-európai eszméje kipukkadt. Nem meglepő, hogy egy idegen hatalomnak való hosz-

szó alávetettség után a nemzeti szuverenitás vonzása sokkal erősebbnek bizonyult, mint azok a feltételezett gazdasági vagy bármifajta előnyök, amelyeket a „visegrádi országok” vagy mások szervezett együttműködése ígért. Az újságírók hamarosan elkezdtek temetni a közép-európai uniós gondolatát.³¹ Volt persze egy mélyebb ok, ami miatt a közép-európai eszme az

1990-es években hirtelen idejétmúlttá vált, és ez természetesen az, hogy az új demokráciák mindegyike minél hamarabb az Európai Unió teljes jogú tagjává akart válni. A reformállamok buzgón mutogatták jó európai bizonyítványukat, hogy Kelet-Németország és Ausztria után őket is fogadják el „a Nyugat” egyértelmű részének, és ne maradjanak kivette egy Oroszország és az EU közé ékelt zárványban. Az az öt állam, amellyel az EU nemrégiben tárgyalásokat indított, miközben ezt az irányvonalat követi, egyszerre kooperál és verseng egymással a teljes jogú tagság elnyerése érdekében.

Közép-Európa természetesen azért még létrejöhethetne – kudarc folytán. Az 1980-as években Európa két része, mint két egymás mellett elhaladó hajó, ellenkező irányba tartott. Miközben keleten a politikai kohézióknak még a látszata is elpárolgott, nyu-

gaton az 1970-es évek euroszklerózisa után a gazdasági és politikai integráció új szelet kapott a vitorlájába. Maastricht után az integrációs folyamat olyan magas (avagy mély) szintet ért el, hogy még a legfelkészültebb keleti jelöltek sem mehetnek biztosra a felvételre. Ha a kiválasztott jelöltek, az új közép-európaiak hosszú évekig hiába várokoznak az unió kapuin kívül, akár még komoly együttműködésbe is kezdhetnek (hacsak persze egyenként le nem szedik őket). Másik változat lehet, hogy ki tudják alkudni a belépést, de valamilyen korlátozott formában, és akkor a pozíciók hierarchiájában egy külön alsó réteggé állnak össze, amit az EU-n belüli integrációs folyamat számos oknál fogva előidézhet, de erre itt most nem szükséges kitérni. Csak remélni lehet, hogy ezek a forgatókönyvek túl borúlátóak, és hogy ez a fajta Közép-Európa, az 1980-as évek értelmiségi utópiájának antiutópikus visszája soha nem jön létre.

Mindent összevéve láthatjuk, hogy a közép-európai eszmének az 1980-as években jelentős politikai haszna volt. „Közép-Európa” volt az az emelőkar, amely segítette a csatlós államok leválását a Szovjetunióról, és elfogadott címkévé vált „az egykori keleti blokk nagy regionális nyerteseire”.³² Magyarország, amelyet mint vesztes országot 1945-től Bulgária és Románia mellé soroltak, különösen sokat nyert abból, hogy most a Cseh Köztársasággal és Lengyelországgal került egy kategóriába. Jobban mondva a nyugati újságírók Magyarországot olyankor nevezik közép-európainak, amikor a jelenről beszélnek. Amikor viszont a múltat tekintenek vissza, az ország besorolása még mindig kétes.³³

Vajon a történészek voltaképpen saját koruk idomaira szabják a történelmet? A kérdést természetesen teljesen válasz nélkül kell hagynunk. Az eddig elmondottakból az tűnik ki, hogy „Közép-Európa” mint politikai aspiráció a lehető legrosszabb kapcsolatban áll a múlttól fenntartott képpel. Az „eszme” magva az volt, hogy Közép-Európát azért nem szabad a Nyugattól elvágni, mert hosszú történelme során mindig is része volt annak. Most vizsgáljuk meg, hogy a történészek miként vélekednek erről a képről.

Kezdjük azzal, ami nyilvánvaló. Az európai régiók leírására használt terminusok változó használatában a történészek vagy az élen jártak, vagy meglepő gyorsasággal átvették a közéletben elterjedt kifejezéseket. Közben gyakran panaszkodtak az egymást átfedő elnevezések által okozott bizonytalanság miatt. Ezzel együtt sem az a terminusz, amely a cári Oroszország összeomlása vagy a Habsburg Monarchia feloszlása és a kis államok „Új Európájának” megterem-

tése után az európai régiók leírására használatba jött, sem pedig a használatukban tapasztalt tudományos konszenzus nem vezetett ahhoz a kiismerhetetlen dzsungelhez, amelyről olykor hallani lehet. Az egymásnak ellentmondó terminusok mindössze gyűjtőpontba hozták a különböző, egymással konfliktusban álló történelmi nézőpontokat, amelyekben a két háború közötti és későbbi évek heves nemzeti rivalizálási és eltérő politikai aspirációi tükröződtek vissza.³⁴ Csak néhány példa: Oskar Halecki nagy hatású megkülönböztetése a (germán) „Nyugat”-Közép-Európa és a (katolikus) „Kelet”-Közép-Európa között nyilvánvalóan lengyel nézőpontot tükrözött. Hasonlóképpen érthető, hogy C. A. Macartney, aki az osztrákokkal és a magyarokkal szimpatizált, miért a „Közép-Európa” kifejezést használta a két világháború között írott könyveiben.³⁵

Ezzel szemben Hugh Seton-Watson, aki közvetlenül a második világháború kitörése előtt kezdett publikálni, következetesen a „Kelet-Európa” terminust használta elemzéseiben.³⁶ Később elfordult Európa egyszerű két részre osztásától.³⁷ Ekkor „a dunai országok problematikájáról”³⁸ beszélt (ideértve az Oroszország és Németország között található valamennyi kis nemzetet), s ebben már változás tükröződik. Amikor pedig Oroszország küszöbén megjelentek a tiltott ellenzéki értelmiségi mozgalmak, Seton-Watson szenvedélyes szószólójává vált az európai egységnek, amelynek „a bolsevizmus hátat fordított”.³⁹ Európa évszázadokon át mindenekelőtt „kulturális és morális fogalom” volt; áthatotta valami *mystique*. „Szükség van egy pozitív közös ügyre” – hangoztatta Hugh Seton-Watson, hiszen, mint megjegyezte, az európai egység nem merülhet ki olyan kérdésekben, mint a vajára vagy a védelmi beruházások szerződéseinek odaítélése. Mindenekelőtt nem szűkíthető le a fennálló Európai Gazdasági Közösség területére (amely egybeesik Nagy Károly Német-római Birodalmának határával).⁴⁰ Az EGK-tól keletre eső országok részesei, mindig is részesei voltak az európai kulturális örökségnek, és nem lehet őket permanensen kirekeszteni.⁴¹ Emlékszem, mint szorgalmazta Seton-Watson az 1980-as években, hogy Romániát is sorolják „Közép-Európához” (ma pedig alighanem azt hangoztatná, hogy a posztkommunista Oroszország is az európai hagyomány részét alkotja).

Miután a közép-európai eszme előretört a szovjet blokk országaiban, számos nyugat-európai ország tudományos berkeiben is hívekre talált, s ennek hatására az utóbbi években tekintélyes számú általános történelmi munka jelent meg különböző nyugati nyelv-

veken.⁴² Ez az új irodalom bizonyos mértékig hiánypótló, mert a Németország és Oroszország közötti országok történelmét századunk nagy részében meglehetősen elhanyagolták. Nagyjában-egészében azt mondhatjuk, hogy a német egyesítés előtt írt könyvek, mint Joseph Rothschild⁴³ és Pjotr. S. Wandycz⁴⁴

Antall József, Lech Wałęsa a visegrádi csúcstalálkozón, 1991

munkái, „Kelet-Közép”-Európára, míg az utána írtak, mint Lonnie R. Johnson könyve, „Közép”-Európára alapozták műveik mondanivalóját.⁴⁵ Egyáltalán, a nyugati tudományosságot nagyban befolyásolták a keleten írott és elhangzott érvek. Odaát a történészek Európa történelmi régióiról, valamint Kelet- és Közép-Európa hollétéről cseréltek eszméket. Alighanem a magyar történészek vitái voltak a leghevesebbek és leghosszantartóbbak. Ezek a viták figyelmet érdemlők, mivel jól megvilágítják Közép-Európa (politikai) eszméje és ennek az eszmének a múltba vetítése közötti összefüggéseket. Igen érdekes és nagyrészt megválaszolhatatlan kérdés, hogy a történészek mennyire vannak tudatában annak, hogy a jelent visszavetítik a múltba. A magyar történészek ilyen irányú kutatásai 1956-ra nyúlnak vissza; a magyarországi forradalom sokkhatást váltott ki a kommunista vezetőkben és történészekben, s az ötvenes évek második felében ez gerjesztette a nacionalizmusról folytatott vitákat.⁴⁶ Molnár Erik, vezető marxista teoretikus, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója szembeszállt a „forradalmi progresszió” iskolájának bevett ortodoxiájával, amely szerint a magyar történelem nem más, mint a nép (az elnyomott

osztályok) hosszú küzdelme a nemzeti függetlenségért. Ez a nézet, fejtegette Molnár, antimarxista és „magyarcentrikus”. A történelmet szigorúan osztályfogalmakban kell megérteni, a magyar történelmet pedig bele kell helyezni szélesebb „kelet-európai” kontextusába. Az 1960-as években a gazdaságtörténészek

újra felfedezték, hogy az Elba fontos választóvonal a kapitalista Nyugat és Kelet-Európa között. Pach Zsigmond Pál szerint, aki Molnár utóda volt a Történettudományi Intézetben, Kelet-Európa a XVI. században „elfordult” a Nyugattól és a „második jobbágyság” korszakát élte át. Újabb viták következtek, különösen a gazdaságtörténészek körében. Az 1970-es években Pach tanítványai, Berend T. Iván és Ránki György

a régiót Kelet-Közép-Európára és Kelet-Európára (Oroszország) osztották fel.⁴⁷ Jelentős tény, hogy ők a párton belül erős hívei voltak az ország gazdasági reformjának. A vita új fordulatot kapott, amikor a rendszerkritikus máskéntgondolkodók a cseh ellenzék hatására felélesztették a közép-európai gondolatot. Közép-Európa már akkor forró téma volt a független értelmiségiek és történészek körében, amikor 1981-ben szamizdatban megjelent Szűcs Jenőtől a „Vázlat Európa három történelmi régiójáról”. A tanulmányt hamar leközölték egy tudományos folyóiratban is, hogy legalizálják,⁴⁸ valamint lefordították angolra és franciára. Nagy hatású esszéjében Szűcs a források széles körére támaszkodva azt fejtegette, hogy a középkortól kezdve egészen a modern időkig „Közép-Európa” mindig vegyítette a Nyugat-Európában és Kelet-Európa ortodox világában fellelhető elemeket. Bár az érvelés alátámasztotta a magyar ellenzéki értelmiség politikai aspirációit, „Közép-Európa” az ő szóhasználatában csak kevéssé kapcsolódott az „eszméhez”; inkább a másik két régió társadalmi strukturális elemeinek egyfajta keverékeként jelent meg, mintsem saját identitással bíró régió. A közép-európai eszme vállalása igazából nem is vált szigorú köteleességgé a vezető kutatók között. „A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége” című dolgozatában Niederhauser

Emil azt a nézetet erősítette meg ismét, hogy Európa inkább két, mint három részből áll: Nyugatból és Keletből. Kifejtette azonban, hogy a Kelet közös vonásai kevésbé markánsak, mint azok, amelyek három alrégióját elválasztják egymástól: a tulajdonképpeni Kelet-Európát (Oroszországot), a Balkánt és a harmadikat, amelynek a kifejezést megillető mentegetőzés-sel a „Nyugat-Kelet-Európa” (azaz Szűcs Jenő Közép-Európája) nevet adta.

Szűcs esszéje szenvedélyes viták sorozatát indította el Magyarországon, amely erős visszhangot keltett külföldön is, közel s távol.⁵⁰ De míg a viták résztvevői vagy érdeklődő megfigyelői közül alighanem sokan egyetértettek Borbándi Gyulával abban, hogy „Közép-Európa az egyik legnemesebb magyar politikai eszme”, az írását közreadó kötet ezt a kötekedő címet viselte: „Kell-e nekünk Közép-Európa?”.⁵¹ Ez nem szónoki kérdés volt, és néhány szerző, mint Gombár Csaba, kereken kimondta, hogy „nem”.⁵² A kötet fordításban közölte Timothy Garton Ash „Létezik-e Közép-Európa?” című esszéjét is, melyben a szerző elítélte azt a tendenciát, melynek nyomán „a jövő remélt jellegzetességeit visszavetítik a közép-európai múltba, s összekeverik a *Sein*-t és a *Sollen*-t.”⁵³ Attól a próbálkozástól is óva intett, hogy „az új közép-európai eszmét úgy kezeljék, mint annak bizonyítékát, hogy a közép-európai múlt századokon át egészen 1945-ig közös volt... Minden kísérlet, amely arra irányul, hogy a közép-európai történelemnek valamiféle közös »esszenciáját« pároljuk le, vagy elképesztően redukcionista, vagy leküzdhetetlenül bizonytalan”.⁵⁴

Valóban más dolog Közép-Európát elnevezésként (vagy akár heurisztikus segédeszköz gyanánt) használni, és eme kategória alatt együtt tárgyalni Ausztria, Csehország és más országok egymásba sokszor átfolyó történelmét, és megint egészen más dolog valamilyen közös identitást vélelmezni kiválasztott országok együtteséről, s ezt azután a történelmi elemzés eszközeként alkalmazni. A két megközelítésnek ez a megkülönböztetése (hozzátéve, hogy az első jogos, a második vitatható) elvezet minket a dolog lényegéhez: hogyan fog vélhetően viszonyulni a múlthoz az a történész, aki erősen magáévá tette a közép-európai eszmét. Az 1997-ben idő előtt elhunyt Hanák Péter hosszú éveken át a közép-európai eszme első számú képviselője volt a magyar történészek körében. 1983-ban Hanák úgy érvelt, hogy a XIX. századig a régiók kialakulása spontán folyamat volt. Akkor tudatosult az emberekben, hogy hol is élnek, s a politikusok és a történészek akkortól kezdték megfogalmazni, hogy „hová tartoznak, vagy szeretnének tartozni”. Ez a fo-

lyamat „hozzájárulhatott egy társadalom, egy nemzet hovatartozásának, regionális identitásának és jövőtervezésének meghatározásához”.⁵⁵ Néhány évvel később az 1988-as Salzburgi Fesztivált megnyitó előadásában némi rezignáltsággal jegyezte meg, hogy milyen sok nézeteltérés veszi körül Közép-Európát, „egy régiót, amely vagy eltűnt, vagy sohasem létezett”. Ha Hanák filozófus vagy író lett volna, habozás nélkül elfogadja, hogy amennyiben egy diszkusszió tárgya, legyen bár tisztán képzeletbeli, ennyi érdeklődést váltott ki és ilyen sokan foglalkoztak vele, „létezik mint szellemi realitás”, és fontosnak tekintendő. Szakmájának módszerei azonban megfoghatóbb bizonyítékot követeltek tőle. Némi habozás és fenntartás után ezt a közép-európai régió múltjában fellelhető strukturális, társadalmi és kulturális hasonlóságokban találta meg.⁵⁶

Egy történész természetesen mindig találhat strukturális hasonlóságokat az együtt élő és egymásra ható társadalmak bármely együttesében. Az intézmények összehasonlító kutatása a történettudomány jól megalapozott ága. Európa regionális felosztásával azonban az a probléma, hogy a megkülönböztethető strukturális elemek olyan finom szövevényekkel fedik át egymást, hogy makacs ellenállásba ütközik minden kísérlet, amely a kívánt, általános értelemben vett „régio” akarja beletuszkolni őket. A problémát nem nehéz példákkal illusztrálni. Nagy számban találunk összeurópai strukturális jellemzőket, mint például a kereszténység, az eke használata a földművelésben, az ábécé, a korai királyi szervezet és sok minden más. Ha nyugatról keletre haladunk, és számításon kívül hagyjuk a La Manche-csatornát, könnyedén kiválaszthatunk annyi regionális határt, amennyit csak akarunk. A polgári társadalom a kora újkorban és a parlamenti rendszer 1945 előtt nagyrészt a Rajnától nyugatra jelent meg. Ha visszamegyünk a középkorba, azt találjuk, hogy az Elba, a Saale és a Lajta, illetve bizonyos szempontból a Szentpétervár–Trieszt-vonal a vízvonal az adományozási rendszer, a városfejlődés, az örökösödési jog típusai, a jobbágy- és parasztközösségek jogi helyzete és a társadalmi élet egyéb aspektusai tekintetében.⁵⁷ Jó példa erre az Elbától keletre fekvő területek egyik tipikus örökösödési jogi intézménye, a megosztott öröklés rendszere, amely alaposan vizsgatartotta a kontinens keleti felének társadalmi fejlődését. Ha tovább haladunk kelet felé (és ebben a vonatkozásban széles körű egyetértés uralkodik a történészek körében), a nyugati és keleti ortodox kereszténység határa egy újabb megosztást jelez.⁵⁸ Az egyházi autonómia, a kolostori magaskultúra, a nemesség és a városok sarkalatos jogai, a reneszánsz, a reformáció

és sok más inkább az előbbi, mint az utóbbi területen alakult ki.

Eddig három határral (a Rajnával, az Elbával és a vallási határral) négy zónát különböztettünk meg. Felfedezhetnénk még jóval többet is,⁵⁹ amelyek közt talán az államhatárok lennének a legjelentősebbek. A kora újkorban a három nem tengeri katonai bürokratikus állam (Oroszország, Ausztria és Poroszország) uralkodói (szemben például Franciaország és Svédország királyaival) számos egymáshoz hasonló (autokratikus) rendezőelvet vezettek be.⁶⁰ Amint ez várható is, még nagyobb azoknak a strukturális vonásoknak a száma, amelyeket ezen államok külön-külön alakítottak ki.⁶¹ A közép-európai eszme hívei helyesen mutatnak rá, hogy az egykori Habsburg Monarchia országai közös intézményi rendet, kulturális szokásokat és mentális beállítottságot örököltek. Ám ha a múltbeli közös közép-európai identitás melletti érv ezen hasonlóságokban merül ki, akkor fölöslegessé válik, hogy a Habsburg Monarchia fölé posztuláljunk egy Közép-Európát (Occam borotvája nyomban levágná azt). Azt már mondani sem kell, hogy korunk vélelmezett Közép-Európájának területe nem esik egybe a néhai monarchia területével.

Mindent egybevetve, az a Közép-Európa-eszme, amely elutasította a második világháború utáni Kelet-Európa status quóját, nagyban segítette a szovjet csatlósállamok reformista politikai irányvonalát, sőt hozzájárult magának a kommunista rendszernek a megbuktatásához is. Egyetlen példa jól illusztrálhatja, hogy Közép-Európa fogalma, mint a *longue durée* történelmi folyamatok megértésének eszköze olyan redukcionista fogás, amelynek analitikus értékét messze túlfeszítik. Az, hogy a XIX. század végi Magyarországot miként osztályozzuk regionálisan, attól függ, hogy mely önkényesen kiválasztott strukturális elemeket tekintjük definíciónk alapjának. Magyarország agrárrendszere (terméshozamok, birtokmegosztás, „ledolgozás”, munkakörülmények, földéhség) különbözött a német, osztrák és cseh rendszertől, inkább „kelet-európai” volt (és nem különbözött túlzottan az oroszországitól). Ugyanezt el lehet mondani az ipar szerkezetéről, amely egyrészt állami segédlettel és a külföldi tőke beáramlásával létrejött kisszámú nagyvállalatot, másrészt a kistermelők igen magas számát egyesítette (miközben csak néhány gyártulajdonos létezett). Hasonlóképpen inkább kelet-, mint közép-európai vonás volt a földbirtokos nemesség nagy társadalmi befolyása, szemben az ipari és kereskedelmi osztályok helyzetével, amelyek politikailag kívülálló maradtak. Másfelől a tulajdonjog törvényi szabályozá-

sa, a személyes biztonság és a szakszerű közigazgatás tekintetében az ország elérte a közép-európai színvonalat. Viszont töredékesen kiépített jogállami intézményeivel ismét csak különbözött a német és osztrák területektől: a miniszteri rendeletek útján történő kormányzás lehetősége, a hivatalnokok széles diszkrecionális joga inkább kelet-európai színezetű volt. Erős parlamentáris hagyományával viszont Magyarország „nyugatibb” volt, mint akár Németország, akár Ausztria. A Rajnától keletre egyedülálló jelenség volt, hogy a budapesti parlament a koronához való viszonyában független erőt képviselt.

Amint azonban az oktatási és kulturális kérdéseket vizsgáljuk, ismét vegyes kép tárul elénk. A századfordulón az ország közép- és felsőoktatási rendszerét, a fővárosban kifejlődött iskolai tanítás minőségét és a magaskultúrát tekintve minden kétséget kizáróan közép-európainak (sőt „nyugatinak”) számított. Másfelől visszamaradott falusi elemi iskoláival és nagymértékű írástudatlanságával messze elmaradt a német, osztrák és cseh teljesítmények mögött. A politikai és kulturális elitiek és a városi középosztályok társadalmi ideáljai egyértelműen „nyugatiak” voltak, és nyoma sem volt olyan társadalmi ideálnak vagy törekvésnek, amely Közép-Európára alapozódott. Ugyanakkor, ha a kulturális alrendszereket vizsgáljuk, például azt találjuk, hogy a meglehetősen vad kutyatartási szokások Magyarországon délkelet-európai jellegűek voltak (és ma is azok).

Végeredményben úgy tűnik, hogy Közép-Európának, amely semmilyen formában nem létezik a jelenben, és nem valószínű, hogy életre kel a jövőben, múltja sincs. Az az állítás, hogy valaha létezett, közelebbi vizsgálat alá vetve semmivé foszlik. A közép-európai eszme hívei a számtalan lehetséges határ közül meglehetősen önkényesen kiválasztanak egyet, és így egy regionális identitást vetítenek a múltba. Talán a gondolat mára már bejárta a lehetséges köröket, és természetes életének végéhez ért. Elképzeltető, hogy miután elvesztette valódi politikai funkcióját, alámerül (ahogy ez már két korábbi alkalommal történt). Az eszmék persze sohasem tűnnek el teljesen, és nem valószínű, hogy Közép-Európa valaha is eltönné. De kísértéként talán elég hosszan időzött körülöttünk ahhoz, hogy a történéseket meggyőzze: hagyják őt pihenni. ■

(Eredeti megjelenés: *European Review of History*, 1999)

JEGYZETEK

¹ Jacques Rupnik: *The Other Europe*. London, 1988. 4. o.

² *Central Europe*. Szerk.: Dr. Emil Brix, az Osztrák Kulturális Intézet igazgatója (a Közép-európai Kulturális Fesztivál alkalmából, London, 1998. június 21–július 12.), 1. o.

³ Ld. pl. Hugh Seton-Watson: *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*. 3. kiadás, 1962. 1. o. Larry Wolff, mint *Inventing Eastern Europe* (Stanford, 1994.) c. művében kifejti, Kelet-Európa fogalma a felvilágosodás írói által kiöltött önhitt gondolat.⁴ A jól ismert *Atlas of Central Europe* (a *Grosse Bertelsmann Weltatlas* „Közép-Európát” ábrázoló része, amelyet John Murray adott ki újra, London, 1963) a Benelux államokat, a két Németországot (beleértve a korábbi Kelet-Poroszországot), Svájcot és Ausztriát foglalja magában, és teljességgel kimarad belőle mindaz, amit ma Közép-Európa vagy Kelet-Közép-Európa néven említünk. A *Times Atlas of the World* (London, 1980) kerüli a regionális meghatározásokat; Magyarország, Románia és Jugoszlávia együtt, összesen egy oldalon szerepel benne. A ruszin Robert Paul Magocsi munkája, a *Historical Atlas of East Central Europe* (London, 1993) a korábbi Mecklenburgot, Brandenburgot, Litvániát, Lengyelországot, Belorussziát, Ukrajnát, Észak-Olaszországot foglalja magában, valamint szerepel benne déli irányban minden ország egészen Görögorszáig és Nyugat-Törökorszáig. „Közép-Európa” helyének kijelölését inkább a térképész nemzeti hovatartozása határozza meg, mintsem földrajzi elvek.

⁵ Timothy Garton Ash: „Does Central Europe Exist”. In: *The Uses of Adversity*, New York, 1989. 189. o.

⁶ A „romantikus” szó irodalomra vonatkoztatott értelmének meghatározására ld. R. Robinson: *Definition*. Oxford, 1962, különösen 131. és 175. o.

⁷ „Közép-Európa – írta Rupnik *The Other Europe* című művében – manapság inkább lelkiállapot, mint tudományos fogalom.”

⁸ Ezekről a tervekről ld. Heinrich von Srbik: *Deutsche Einheit, Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königrätz*. München, 1935. I. köt. 372. és 431. oldalaktól. Gergely András érvelése szerint a Mitteleuropa gondolat szellemi atyja Karl Moering képviselő volt: „A német nap és a kisállami bolygók”. *Holmi*, 1998. március, 329–37., különösen 332. o.

⁹ Srbik: *Deutsche Einheit*. I. 268. oldalról. Sir Lewis Namier: *1848: The Revolution of the Intellectuals*. Oxford, 1946. 99. o.

¹⁰ Mitteleuropa mint politikai mélyáramlat sosem szakadt meg egészen az 1850-es évek és 1914 között. Ld. Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*. Budapest, 1974. 31. oldalról.

¹¹ Friedrich Naumann: *Central Europe*. Ford. és bev. W. J. Ashley, London, 1916. 1. o. (eredetileg Mitteleuropa. Berlin, 1915.)

¹² Naumann: *Central Europe*. 107. oldalról; ld. továbbá Ormos Mária: „Németország és Ausztria-Magyarország viszonya: az új Mittel-Europa terv, 1917–1918.” *Századok*, 1996. 207–28. o.

¹³ *The New Europe*, I/1. (1916. okt. 19.) 1. o.; Hugh és Christopher Seton-Watson: *The Making of a New Europe*. London, 1981. különösen 171. skk., 178. oldalról.

¹⁴ *The New Europe* I/1. (1916. okt. 19.), 1. o. Masaryk már a

legelső cikkben támadta „a pángermán »Közép-Európa«-tervet”, 4. 1922-ben azonban R. W. Seton-Watson foglalta el először „a közép-európai történelem Masaryk katedróját” a King’s College Szláv Tanulmányok Intézetében (School of Slavonic Studies), a Londoni Egyetemen. A „Közép-Európa” kifejezést itt denotatív értelemben használták.

¹⁵ „The Problem of Small Nations in the European Crisis”: ezen a címen tartotta székfoglalóját Masaryk a King’s College-ban, 1915. október 19-én.

¹⁶ Ezt a lényeges körülményt gyakran figyelmen kívül hagyják a kérdés vizsgálói. Az R. W. Seton-Watson-féle „kis népek Európájáról” nem mondható, hogy egy alternatív „Közép-Európát” adott volna a német Mitteleuropa ellenében, ld. pl. Rupnik: *The Other Europe*, 46. „Kelet-Közép-Európa” Masaryk-féle használatára ld. Garton Ash: *Adversity*, 207. o.

¹⁷ Larry Wolff már hivatkozott munkájának központi tétele.

¹⁸ A kérdés megfelelő tárgyalására ld. Vojtech Mastny: *Russia’s Road to the Cold War*. New York, 1979. 207. és 248. oldalaktól.

¹⁹ Pl. Stephen Borsody: *The Tragedy of Central Europe*, 1960.; Francis S. Wagner (szerk.): *Toward a New Central Europe*. Florida, 1970. (cikkgyűjtemény a *Studies for a New Central Europe* c. folyóiratról). Ld. továbbá Lonnie R. Johnson: *Central Europe*. Enemies, Neighbours, Friends. Oxford, 1996. 249. oldalról. Tudomásom szerint ez a legújabb mű Közép-Európáról és történelméről.

²⁰ Denis Healey 1959. október 22-én, a magyar forradalom harmadik évfordulóján mondott beszédében úgy fogalmazott, hogy „Közép-Európa rendkívül robbanásveszélyes terület, s ha a két blokk tovább folytatja a katonai versengést Közép-Európában, egy újabb robbanás az egész világot lángba boríthatja”. *Hungary and the World*. Hungarian Writers’ Association Abroad, London, 1959. 18. o.

²¹ Mára már nagyrészt feledésbe merült, hogy a magyar külügyminisztérium Péter János vezetése alatt (1961–1973), valamint a Husák-kormány Csehszlovákiában 1968 után szintén kacérkodott a közép-európai gondolattal.

²² Johnson: *Central Europe*, 263–69. o.

²³ A brit külügyminisztérium új szervezeti felépítése szerint Ausztria a Nyugat-európai Osztályhoz tartozik. Az EU társtagjai alkotják a Közép-európai Osztályt, a volt Szovjetunió utódállamai a „keleti”, néhány balkáni állam pedig a Kelet-adriai Osztályt.

²⁴ Ld. fent a 2. jegyzetet.

²⁵ Ld. Charles Bremner tudósítását a *Times* 1998. július 2-i számában.

²⁶ Már az 1960-as évek cseh reformmozgalmának központi témája volt az „európaiság”, és „ha Kundera munkásságát definiálni akarjuk – írta Robert Porter –, a »közép-európai« terminus sokkalta több jelentést hordoz, mint a kelet-európai”. *Milan Kundera – a Voice from Central Europe*. Aarhus, 1981.; ld. még Ash: *Adversity*, 180. skk. és Johnson: *Central Europe*, 267. oldalról.

²⁷ Brix (szerk.): *Central Europe*, 13. oldalról.

²⁸ Ash: *Adversity*, különösen 188–98. o.

²⁹ *Europe's Name, Germany and the Divided Continent. London, 1994.* 409. o.

³⁰ Johnson: *Central Europe*, 281. oldaltól. Johnson rámutat, hogy Oroszországot Németország egyesítésének eldöntése után is egy darabig még fenyegető veszélynek látták.

³¹ Roger Boyes, a *Times* riportere már 1990-ben jelentette, hogy „a közép-európai konföderáció lekerült a napirendről”; az eszme feloldódott „egy olyan világban, amely már nem oszlik blokkokra”. „Small states awake from grandiose dream”. *The Times*, 1990. március 23.

³² Johnson jellemezte így a Cseh Köztársaságot, Magyarországot, Lengyelországot és Szlovéniát *Central Europe* c. művében, 293.

³³ A *Times* Magyarországot úgy említette, mint a Hitlerrel szövetségre lépett „három balkáni állam” egyikét. „Due Compensation” (vezércikk), 1998. április 1.

³⁴ Jó általános bibliográfiát ad az angol nyelvű könyvekről Pjotr Wandycz: *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. London, 1992.* 298–309. Romsics Ignác tanulmánya áttekintést ad a történészek eltérő nézeteiről: „Közép- és/vagy Kelet-Európa?” *Rubicon*, 1997/5-6, 43–47. Gyáni Gábor írása a magyar történészek vitáit vezeti számba: „Történészviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról.” *Valóság*, 1988. április, 76–83. Két hasznos gyűjtemény: Berend T. Iván–Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Budapest, 1982.* (2 kötet), valamint George Schöpflin–Nancy Wood (szerk.): *In Search of Central Europe. Cambridge, 1989.*

³⁵ Ld. pl. *Hungary* című művét, London, 1934. 9. o. és másutt. 1945 után Macartney esetenként denotatív értelemben használta a „Kelet-Európa” kifejezést. Mentegetőzve írta az A. W. Palmerrel közös könyvének előszavában: „Elismerjük, hogy sok tekintetben mesterkéltten hat egy olyan Kelet-Európa fogalom, amely kizárja Oroszországot, és magában foglal számos, inkább »középső«, mint »keleti« területet.” *Independent Eastern Europe. A History. London, 1962.*

³⁶ Ld. *Eastern Europe between the Wars, 1918–1941. London, 1945.*, valamint *The Eastern European Revolution, London, 1950.* A „Közép-Európa” terminust alkalmilag és denotatív értelemben használta.

³⁷ „Valamikor úgy gondoltam – írta Seton-Watson –, hogy Európát fel lehet osztani Nyugatra és Keletre két hosszabb távú, a napi politikán túlmutató megfontolás alapján. E két tényező: a társadalmi struktúrák és a nemzeti vagy nyelvi összetétel.” Elmagyarázta, mit értett akkor ezen, hozzátéve, hogy ezek az 1930-as években plauzibilis megkülönböztetések voltak, majd egyértelművé tette, hogy már feladta őket: egy máig kiadatlan előadásban, amelyet „Thoughts on the Concept of West and East in Europe” címen tartott a The Great Britain/East Europe Centreben 1984. március 26-án.

³⁸ Ez az alcíme a *The „Sick Heart” of Modern Europe* (Seattle–London, 1975) c. művének.«»

³⁹ Bár az orosz történelem professzora volt, miután két jelentős

művet publikált Oroszországról, az 1960-as évektől kezdve már nem írt több könyvet erről a témáról egész tudományos pályafutása alatt.

⁴⁰ „Thoughts on the Concept of West and East in Europe.” 3. o.; „What is Europe, Where is Europe? From Mistique to Politique.” Előadás, Royal Institute of International Affairs, 1985. április 23., 12–13. o. „Emlékezzenek Péguy aforizmájára. »Tout commence par la mistique et finit par la politique.« A brüsszeli eurokraták által vitt *politique*, szóljon bár mellette még annyi érv, de igencsak messze áll az európai *mystique*-től.” In: „What is Europe?”

⁴¹ „...az az igazság, hogy a világon sehol sem hisznek annyian az európai kulturális közösség realitásában és fontosságában, mint az EGK és a Szovjetunió között fekvő országokban.” H. Seton-Watson: „What is Europe?” 14. o.

⁴² Ld. Wandycz könyvének fentebb (34. jegyzet.) már hivatkozott bibliográfiáját.

⁴³ *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II. Oxford, 1989.*

⁴⁴ Wandycz műveire vonatkozóan ld. fent, 34. jegyzet.

⁴⁵ Ld. a 19. jegyzetet. Bár Jean W. Sedlar: *East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500* (Seattle–London) c. munkáját 1994-ben adták ki.

⁴⁶ A nacionalizmusvita kezdeti fázisairól (1967-ig) ld. Péter László: „New Approaches to Hungarian History.” *Ungarn Jahrbuch. 1972.* 161–71. o. A vitában végül lényeges áttörést hozott Szűcs Jenő nagy hatású könyve: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Budapest, 1970.*

⁴⁷ Erre nézve ld. Johnson: *Central Europe.* 81. o. és 302. o., 9. jegyzet (Berend és Ránki publikációi). Megjegyzendő, hogy ők korábban a „Közép-Kelet-Európa” kifejezést használták.

⁴⁸ Az első legális kiadás: *Történelmi Szemle*, 1981. március, 313–59. o.

⁴⁹ „A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége”, *Magyar Tudomány*, 1988. szeptember. 668–81. o.

⁵⁰ Az e vitákhoz írt tanulmányokból számos gyűjtemény jelent meg. Közülük ld. Gyurgyák János (szerk.): *Kell-e nekünk Közép-Európa? A Századvég különszáma, Budapest, 1989.*

⁵¹ Gyurgyák (szerk.): *Kell-e nekünk Közép-Európa?* 208. o.

⁵² I. m. 218–21. o.

⁵³ Ash: *Adversity.* 184. o. Vö. *Kell-e nekünk Közép-Európa?* 89. o.

⁵⁴ Gyurgyák (szerk.): *Kell-e nekünk Közép-Európa?* 188. o., vö. 91. o.

⁵⁵ „Helyünk Európában”. *Jelenkor*, 1983. május, 449. o.

⁵⁶ Hanák Péter: „Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában”, in: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Budapest, 1993.* 219–30. o.

⁵⁷ Martyn Rady: „Core and Periphery: Eastern Europe,” in Mary Fulbrook (szerk.): *National Histories and European History. London, 1993.* 163–82. o.

⁵⁸ A vallási választóvonal állt az előterében annak a vitának, amelyet Samuel P. Huntington tanulmánya robbantott ki: „The Clash

